

A P-ciklus a magyar nyelvben

Hegedűs Veronika

A nyelvi változások ciklikusságát már a nyelvten több területéhez kapcsolódóan kimutatták és elemezték (vö. Jespersen 1917 a tagadásról, Van Gelderen, 2011 általában). Jelen előadás az adpozíciós (pre- vagy posztpozíciós, röviden P) elemek változásának ciklikus elemzését javasolja magyar nyelvi adatok alapján. Ez a P-ciklus, amelyet az angolra Waters (2009) mutatott be, itt azonban kiterjesztem az elemzést a ragszerű és az esetvonzó névutókon kívül az igekötők osztályára is.

A tárgyalt nyelvi változás első lépésében jellemzően főnévi elemek grammatikalizálódnak: tartalmas, lexikális elemből (fél-)funkcionális elemmé válnak, amely a szintaktikai szerkezet újraelemzését jelenti. A folyamat kategoriális, szemantikai és többnyire morfofonológiai változással is jár. Ilyen változás a magyarban a birtokos szerkezetben keletkezett és keletkező névutók és határozóragok többlépcsős grammatikalizációja (*ház belen* > *ház ben* > *ház-ban*).

A grammatikalizáció egészen addig folytatódhat — ha nem is feltétlenül jár minden része szerkezeti újraelemzéssel — amíg az adott elem teljesen elveszíti a téri (hely- vagy irányjelölő) jelentését (vö. Roberts – Roussou 2003). Ebben az esetben többnyire vagy azt találjuk, hogy átveszi egy másik elem az eredeti funkcióját a szerkezetben, vagy azt, hogy megjelenik a grammatikalizálódott elem mellett egy másik hely- vagy irányjelölő elem, amely nyomatékosítja a téri jelentést. Ekkor is mondhatjuk, hogy az P változás ciklikus, ez a ciklus következő lépése. Mindkét esetre találunk példát a magyar nyelv írásos korszakában.

A magyar téri elemek közül a *meg* igekötő jutott el arra a pontra, hogy teljesen funkcionális elemmé vált. Az ómagyar kor több szövegében a *meg* még megjelenik mozgást jelentő igék mellett, egyértelműen irányjelölő jelentéssel, pl. (1). Később azonban irányjelölő jelentésben felváltják más, egyértelműen irányjelölő igekötők, míg a *meg* pusztán telicizáló elemmé válik (néhány kivételtől eltekintve, l. *meg-ad*, ahol még megmaradt az eredeti 'vissza' jelentés), ilyen a (2) és (3) közötti különbség.

(1) Es fèlèlèt véuèn almocban hog ne mennenèc meg herodèshéz (MünchK 9ra)

(2) Tahat meghaga øtèt az ørdøg (MünchK 10ra)

(3) Ottan elhagya hewtet az erdeg (JordK 363)

Hasonló jelenség az, amikor a téri jelentésében gyengült P mellett egy a jelentését megerősítő elem jelenik meg. Ilyennek tekinthető az eredetileg lativus jelentésű *-nak/-nek* rag mellett a mondatban megjelenő direkcionális igekötő (pl. (4) a mai magyarban) akár mozgásigék mellett is, holott mozgásigékkel direkcionális PP-k közvetlenül is megjelenhetnek igekötő nélkül, l. (5).

(4) Az autóbusz neki-ment a korlátnak.

(5) Az autóbusz Velencébe ment.

Szerkezeti újraelemzéssel is járó változás azonban az, amikor a változás első lépésében egy elem ragos főnévből elsőként egy köztes kategórián át (AxPart, vö. Svenonius 2006, Waters 2009, Hegedűs 2011) névutóvá (P fejjé) válik, ezáltal a szerkezetben üresen maradt AxPart fej újra kitöltődhet, új főnevek indulhatnak el a grammatikalizációs ösvényen. Így például az ómagyar korra névutóvá (ezen belül határozóraggá) grammatikalizálódott *-ban/-ben* elem a P

fejben generálódik, így az AxPart fejet új, szemantikailag odailleső elemek tölthetik ki. Ilyen átmeneti kategóriát tartalmaz a *helyében* elem, amely a vonzatával már nem viselkedik egyszerű birtokosi szerkezetként, de morfológiai felépítésében még világosan látszódik az eredeti birtokos viszony.

(6) [PP [AxPartP [DP János] helyé] –ben]

Az, hogy a *hely* főnév az adott szerkezetben elkezdhetett a raggal együtt grammatikalizálódni — amit az új, nem téri jelentés is mutat —, annak köszönhető, hogy a *–ben* rag már egyértelműen P fej, vagyis a szerkezet lehetővé teszi a ciklikus változást, de egyben korlátozza is a változás lehetséges lépéseit.

Hivatkozások

- Gelderen, Elly van (2011) *The Linguistic Cycle. Language Change and the Language Faculty*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Hegedűs Veronika (2011) Névutós kifejezések a Jókai-kódexben. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szeged: SZTE, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 95-103.
- Jespersen, Otto (1917) *Negation in English and Other Languages*. Koppenhága: A. F. Høst.
- Roberts, Ian G. and Anna Roussou (2003) *Syntactic Change. A Minimalist Approach to Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Svenonius, Peter (2006) The Emergence of Axial Parts. In: Peter Svenonius – Marina Pantcheva (szerk.): *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics: 33/1*. Special issue on Adpositions. 49-77. University of Tromsø, Tromsø. <http://www.ub.uit.no/munin/nordlyd/>
- Waters, Cathleen (2009) The preposition cycle in English. In: Elly van Gelderen (szerk.): *Cyclical Change*. Amsterdam: John Benjamins, 285–300.